

ЗАЛЕЖНІСТЬ ПРОЯВУ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ ВІД ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У якості одного з факторів, що впливає на прояв психологічних бар'єрів професійного самовизначення може виступити рівень інтелектуального розвитку особистості.

Психологічні бар'єри професійного самовизначення це психічні стани, що можуть мати місце в процесі професійного самовизначення особистості. Певний ступінь прояву даних бар'єрів є цілком виправданим явищем у ситуації, коли людина обирає подальший напрямок свого життєвого шляху. У той же час надмірно виражені психологічні бар'єри особистості в ситуації професійного самовизначення негативно позначаються на виборі професії, що надалі ускладнює досягнення особистістю свого покликання.

Психологічні бар'єри є складними психологічними явищами, що містять у собі когнітивні, мотиваційні, емоційно-вольові складові. Можна говорити про зв'язок динаміки проявів бар'єрів з різноманітним рисом особистості. Виявлення цих зв'язків дозволить удосконалювати психопрофілактичну роботу з подолання психологічних бар'єрів професійного самовизначення особистості.

Аналіз спеціальної літератури по даному питанню свідчить про те, що проблема психологічних бар'єрів у контексті професійного самовизначення особистості не вивчалася, хоча питання про суб'єктивні умови і труднощі вибору професії в профорієнтаційній літературі приділялося достатньо уваги. Психологічні бар'єри вивчалися в зв'язку з педагогічною діяльністю, творчої діяльністю, екстремальними ситуаціями та ін. Що стосується інтелектуального розвитку особистості, то дане поняття неоднозначно трактується психологами. Є ускладнення для того, щоб виявити критерії оцінки рівня інтелектуального розвитку особистості. Питання ж про зв'язок психологічних бар'єрів з інтелектуальним розвитком особистості в літературі розглядався побічно при дослідженні впливу рівня інтелекту на поведінку в конфліктній або на усвідомлення небезпечних ситуацій та ін.

У зв'язку з цим метою нашої роботи виступило дослідження впливу інтелектуального розвитку на прояв психологічних бар'єрів суб'єкта професійного самовизначення.

Об'єктом дослідження виступили особливості форм психічного відображення.

Предметом дослідження виступив зв'язок рівня розвитку інтелекту зі структурою й інтенсивністю переживання психологічних бар'єрів професійного самовизначення особистості.

Як гіпотезу дослідження ми припускали, що високий рівень інтелектуального розвитку позитивно зв'язаний з рішенням проблеми психологічних бар'єрів професійного самовизначення особистості.

Завдання дослідження: 1/ визначити критерії оцінки рівня інтелектуального розвитку особистості; 2/ виявити характер прояву психологічних бар'єрів професійного самовизначення особистості; 3/ дослідити зв'язок між рівнем інтелектуального розвитку й особливостями прояву психологічних бар'єрів професійного самовизначення особистості.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз літератури. Тестування рівня інтелекту. Вивчення видів і ступеня виразності бар'єрів професійного самовизначення за допомогою анкетування. Використання методів математичної статистики, зокрема кореляційного аналізу.

Для підтвердження гіпотези співвідносилися результати діагностики рівня інтелектуального розвитку і психологічних бар'єрів професійного самовизначення студентів молодших курсів педагогічного університету.

Емпірична частина дослідження спрямована: по-перше, на визначення рівня інтелектуального розвитку випробуваних; по-друге, на дослідження ступеня виразності психологічних бар'єрів особистості під час вибору професії; по-третє, на з'ясування зв'язку між рівнем інтелектуального розвитку особистості і особливостями прояву її психологічних бар'єрів професійного самовизначення. Вибірку випробуваних склали 42 студента молодших курсів педагогічного університету. Враховувалися їх ретроспективні самооцінки щодо психологічних бар'єрів на час закінчення середньої загальноосвітньої школи, а також результати тестування інтелекту.

Згідно першого завдання нашого дослідження ми визначимо понятійну сутність та критерії оцінки рівня інтелектуального розвитку особистості.

Проблему інтелектуального розвитку особистості досліджували філософи (І.Кант, М.К.Мамардашвілі, В.Ф.Асмус, Л.Леві-Брюль та ін.), біологи (В.І.Вернадський, Ф. Мері, В. Белькович, О. Супін та ін.), історики (Г.В.Смендарьов, Л.І. Бородкін, О.Б.Белова, І.М.Гарськова, Т.Ф.Ізмєстьєва, В.В. Лазарев та ін.), культурологи [М.Коул, К.Леві-Стросс, В.С.Біблер, Л.А.Ширяєв, М.В.Серов та ін.), педагоги (Ш.Амонашвілі, В.О.Сухомлинський, К.Д. Ушинський, І.І.Журавльова та ін.) і безперечно психологи (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, Д.Б. Богоявленська, Дж.Брунер, О.В.Брушлінський, Л.М.Веккер, Б.М.Велічковський, Л.С.Виготський, В.М.Дружинін, Ж.Піаже, С.Л.Рубінштейн, М.О.Холодна та ін.).

У закордонній і вітчизняній психологічній літературі існує багато теорій, підходів до визначення інтелекту й інтелектуального розвитку особистості.

У ряді досліджень інтелект характеризується як здатність до вирішення проблем за допомогою мисленнєвої діяльності і як здатність до узагальнення поведінкових характеристик, зв'язаних з успішною адаптацією до нових життєвих завдань і цілей. Зокрема, у працях Ж. Піаже інтелект розглядається як вищий універсальний спосіб зрівноважування суб'єкта із середовищем. Розвиток дитячого інтелекту виступає як процес становлення логічних операцій. Ч. Спірмен розглядає інтелект як загальну "розумову енергію", рівень якої визначає успішність виконання будь-яких тестів. Р. Кеттелл сформулював концепцію про два види інтелекту: "текучому", що залежить від дії фактора спадковості, і "кристалізованому", що вимагає використання минулого досвіду і залежить головним чином від впливу середовища. Дж. Гілфорд висунув теорію мультифакторної структури інтелекту, виділивши три групи факторів: розумові операції, особливості матеріалу, використовуваного в тестах, і отриманий інтелектуальний продукт. Існують і ієрархічні моделі інтелекту Д. Векслера і Ф. Вернона, у яких інтелектуальні фактори розподіляються за рівнем узагальненості.

М.О. Холодна найбільш перспективним вважає структурно-інтегративний підхід у вивченні інтелекту і розумового розвитку, при якому носієм властивостей інтелекту є індивідуальний ментальний (розумовий) досвід, що включає ментальні структури (системи психічних утворень), ментальний простір (динамічна форма

стану ментального досвіду, що актуалізується відповідно до вирішення проблеми). Ментальна репрезентація - це актуальний розумовий образ конкретної події.

Визначення критеріїв оцінки інтелектуального розвитку особистості своєрідно вирішується в залежності від теоретичного підходу до природи інтелекту. Зокрема, в рамках процесуально-діяльнісного підходу (С.Л.Рубінштейн) в якості критерію для оцінювання інтелектуального розвитку особистості обирає рівень розвитку мисленневих операцій (аналіз, синтез, узагальнення та ін.).

Представники регуляційного підходу (Р.Зайонс, Л.Терстоун) розглядають поняття інтелектуальна зрілість, що визначається як готовність приймати будь яку подію об'єктивно, а також готовність змінювати вихідні мотиви. Низький рівень інтелектуальної зрілості (когнітивні дефіцити, функціональна блокада інтелекту стресом, депресією) - варіанти захисної поведінки на фоні своєрідної інтелектуальної активності.

Узагальнюючи різні підходи щодо природи інтелектуального розвитку особистості і критеріїв його оцінки, ми прийшли до висновку, що інтелектуальний розвиток це не що інше як інтелектуальна обдарованість індивіда. Показниками інтелектуальної обдарованості індивіда, за М.О.Холодною, є ментальний досвід. Ключовим показником якого є сформованість понятійних структур індивіда. Отже, для емпіричного дослідження питання залежності прояву психологічних бар'єрів від інтелектуального розвитку особистості ми обираємо показник „понятійні структури”. В якості психодіагностичної методики для оцінки ступеня сформованості понятійних структур ми обираємо скорочений варіант методики «Інтегральні понятійні структури» (М.О.Холодна, 1983). Методика «Формулювання проблем» є однієї з восьми методичних процедур, що складають комплексну методику для оцінки ступеня сформованості індивідуальних понятійних структур.

Успішне виконання завдання за цією методикою свідчить про достатній рівень сформованості індивідуальних понятійних структур які є провідним показником рівня інтелектуального розвитку особистості. Відповідно до результатів дослідження М.О.Холодної показник «складність проблем» знайшов високі кореляційні зв'язки з такими базовими характеристиками індивідуальних понятійних структур, як здатність виділяти в змісті заданих понять деяку множину часткових і загальних ознак, підбирати для цих понять різноманітні категоріально-родові узагальнення, формулювати їх визначення. Тому в нашому дослідженні методика «Формулювання проблем» розглядалася як валідна процедура для оцінки ступеня сформованості індивідуальних понятійних структур. Ми використували субтест «Формулювання проблем».

Огляд робіт (Л.А. Коростильової, З.А. Ноліу, О.І.Пилипенко, М.А. Подимова О.С.Советової, Р.Х.Шакурова Л.Л. Шелегової та ін.) в яких розкривається поняття психологічні бар'єри особистості, засвідчив, що бар'єри розглядаються як суб'єктивні ускладнення які властиві людині в ситуації вибору, в екстремальній ситуації, а також як труднощі які пов'язані з особистісними недоліками, що ускладнюють прояв активності.

В професійній діяльності особистості психологічні бар'єри часто розглядаються як суб'єктивний стан "збою" в ситуації виконання індивідом запланованих дій. Бар'єри виявляються у формі зупинки, перериву діяльності, неможливості її подальшого продовження (М.А.Подимов).

Виникнення психологічних бар'єрів в процесі професійного самовизначення та їх усвідомлення ви-

ступає як фактор розвитку особистості, що стимулює психологічний потенціал для подолання перешкод (Р.Х.Шакуров).

Бар'єри в професійному самовизначенні можуть виявлятися в негативних емоційних станах розпачу, розгубленості, тривоги, депресії, пасивності, дратівливості тощо.

В теперішній час психологічні бар'єри розглядаються з різних позицій в залежності від засад їх аналізу і загального підходу. Так, у межах загально психологічної інтерпретації вони класифікуються як смислові, емоційні, когнітивні, тактичні. В діяльнісному підході виділяють дві групи бар'єрів: мотиваційні і операційні, які в свою чергу, виявляються в когнітивній, афективній і поведінковій сферах.

На наш погляд, зазначені підходи недостатньо розкривають сутність і зміст психологічних бар'єрів, вони у певній мірі відбивають головні концептуальні ідеї авторів цих підходів. Залишаються недостатньо дослідженими питання, які пов'язані з умовами виникнення бар'єрів, їх структурою, засобами подолання в певній діяльності.

За своєю психологічною сутністю бар'єр це емоційно забарвлений психічний стан, переживання, що перешкоджає індивіду у виконанні певної дії. Перешкодою, яка зупиняє діяльність є несприятливий суб'єктивний прогноз щодо процесу, результату та наслідків бажаної дії.

Психологічний механізм виникнення та перебігу бар'єру: усвідомлення або відчуття несприятливого прогнозу щодо процесу, результату або наслідків запланованої дії висувають конкуруючий до існуючого мотив. В залежності від індивідуально психологічних особливостей індивіда та зовнішніх умов психологічний бар'єр усувається або відбувається відмова від запланованої дії на користь конкуруючого мотиву.

Психологічні бар'єри можуть бути усвідомленими та неусвідомленими. Динаміка перебігу психологічних бар'єрів залежить від індивідуально-типологічних особливостей індивіда та зовнішніх умов діяльності.

Структура психологічного бар'єру містить у собі наступні компоненти: мотивація до досягнення цілі; раціональна та ірраціональна оцінка умов та наслідків досягнення цілі; емоційні реакції на ситуацію досягнення цілі; функціональний стан вольових можливостей.

Факторами, що визначають виникнення психологічних бар'єрів в професійному самовизначенні особистості, є невизначеність щодо близьких та далеких життєвих цілей; низький рівень інтелектуального розвитку чи брак життєвого досвіду; емоційна незрілість; низький рівень вольових можливостей; вікові психологічні зміни особистості недостатній рівень усвідомлення проблеми, недостатня мотивація, відсутність інтересу, негативні риси характеру, не усвідомлення покликання та низький рівень готовності до вибору професії. Крім того впливають зовнішні умови, соціально-політичний стан в країні, тощо.

Психологічні бар'єри професійного самовизначення це переживання (емоційно забарвлені стани) які перешкоджають виконанню дій, що передбачені процесом професійного самовизначення особистості. Бар'єри професійного самовизначення можуть бути пов'язані: з інформованістю щодо здійснення професійного самовизначення; з забезпеченням автономності під час професійного самовизначення; з необхідністю приймати рішення; з виконанням дії планування; з емоційним відношення до вибору.

Аналіз літератури з психології особистості та профорієнтації показав, що для опису бар'єрів необ-

хідно використовувати не один, а групу критеріїв. В основу виділення психологічних бар'єрів в професійному самовизначенні особистості нами покладені наступні критерії: об'єктивні, суб'єктивні, змістовні, динамічні характеристики психологічних бар'єрів.

До об'єктивних характеристик відносяться особливі умови виникнення (джерела зародження і розвитку ускладнень в різних аспектах професійного самовизначення - конфлікти, несприятливі соціальні фактори).

Суб'єктивні характеристики виражаються в переживанні особливих психічних станів напруження, що викликані різними факторами (невпевненість, страх, тривога, розгубленість тощо).

Змістовні характеристики психологічних бар'єрів визначаються спрямованістю психічної активності на систему цінностей. Вони визначають вид бар'єру.

Динамічні характеристики психологічних бар'єрів виявляються в силі і глибині переживання (ступінь виразності), частоті виникнення, тривалості перебігу у часі.

В свою чергу психологічні бар'єри професійного самовизначення поділяються на види як такі, що пов'язані з інформованістю щодо здійснення професійного самовизначення; з забезпеченням автономності під час професійного самовизначення; з необхідністю приймати рішення; з виконанням дії планування; з емоційним відношення до вибору.

З'ясування теоретичних підвалин проблеми, що розробляється дозволило нам обрати адекватні методи для проведення емпіричної частини дослідження.

Процедура дослідження розпочиналася з колективної бесіди спрямованої на актуалізацію у випробуваних потреби до усвідомлення перебігу свого професійного самовизначення.

Рівень інтелектуального розвитку випробуваних вивчався за допомогою методики «Формулювання проблем» (М.О.Холодна, 1983). По інструкції випробуваний виступав як дослідник, а заданий у змісті слова-стимулу об'єкт — як предмет дослідження. Випробуваний повинний був сформулювати ряд проблем, що, на його думку, виникають у зв'язку з відповідними об'єктами (у нашому випадку представленими такими поняттями, як «хвороба» і «грунт»). Час виконання завдання не обмежувалося.

Критерії оцінки кожної відповіді на прикладі слова «хвороба»:

0 балів — проблема формулюється на основі ситуативних оцінок або суб'єктивних вражень випробуваного («Де і як краще готувати лікарів?», «Як впливає на хворого час дня?», «Чому хвора людина відчуває себе самотньою?» і т.п.);

1 бал — проблема формулюється за рахунок виділення яких-небудь конкретних ознак, властивостей заданого об'єкта («Які причини захворювання?», «Методи профілактики хвороби?», «Які симптоми хвороби?», «Які препарати потрібні для лікування раку?» і т.п.);

2 бали — проблема формулюється за допомогою підключення заданого слова до іншої, досить віддаленої семантичної області («Як зв'язана хвороба зі способом життя людини, його професійною діяльністю?», «Вплив перебігу хвороби на психіку людини?», «Що відбувається з хворобами на різних етапах людської історії?» і т.п.).

Показники: 1) складність усіх сформульованих проблем у балах; 2) кількість проблем, оцінених у 2 бали (тобто кількість максимальна складних проблем).

Виявлення рівня виразності психологічних бар'єрів професійного самовизначення особистості відбувалося за допомогою анкетування. Розроблена нами анкета містить у собі наступний перелік можли-

вих психологічних бар'єрів професійного самовизначення (всього 28 видів): вагання, відсутність інформації, заботи щодо певних професій, замкненість, лінощі, неможливість розібратися у собі, невизначеність інтересів, невідповідний соціальний статус, непевність у своїх силах, нерішучість, несамостійність, нестійкість характеру, низька самооцінка, протиріччя між інтересом до професії та здібностями до неї, протиріччя між інтересом до професії та її престижністю, протиріччя між інтересом до професії та розміром зарплатні в межах даної професії, слабкість духу, страх бідності, страх бути непотрібним, страх відповідальності, страх за майбутнє, страх зробити помилку, страх невдачі, страх перед труднощами, страх, що не впорася з професією, тиск батьків, тиск оточення, тривожність.

В інструкції до анкети випробуваним було запропоновано оцінити за 10 - бальною шкалою оцінок інтенсивність переживання кожного з наведених бар'єрів. „10” балів надається бар'єру який спричинив переживання значних психологічних труднощів під час вирішення особистістю питання щодо вибору професії по закінченню середньої школи; „1” бал надається бар'єру який не спостерігався під час професійного самовизначення випробуваного. Надалі визначається середній бал для кожного випробуваного за всі 28 бар'єрів. А також середня оцінка виразності бар'єрів для даної групи випробуваних.

Отримані наступні результати емпіричного дослідження. Індивідуальні показники рівня інтелектуального розвитку у випробуваних коливаються в межах від 4 до 15 умовних одиниць. Середнє значення складає 8,71 умовних одиниць; $\sigma = 1,88$.

Анкетування з метою виявлення рівня виразності психологічних бар'єрів під час професійного самовизначення особистості засвідчило наявність певних розбіжностей за даним показником. Індивідуальні показники рівня виразності бар'єрів у випробуваних коливаються в межах від 2 до 8 балів. Середній значення складає 4,4 балів; $\sigma = 2,86$.

Результати вивчення зв'язку рівня інтелектуального розвитку випробуваних з проявом у них психологічних бар'єрів професійного самовизначення були отримані під час проведення кореляційного аналізу між показниками інтелектуального розвитку і виразністю бар'єрів. Результати кореляційного аналізу дозволили нам встановити обернену залежність між розвитком інтелекту і виразністю психологічних бар'єрів ($r = -0,33$; $p > 0,05$). Тобто високий рівень інтелектуального розвитку зумовлює процес нівелювання психологічних бар'єрів професійного самовизначення особистості.

Отримані дані дали нам змогу визначити напрямки цілеспрямованого виховного процесу з метою подолання психологічних бар'єрів професійного самовизначення особистості. Зокрема, доцільно виховну роботу з молоддю спрямовувати на вдосконалення інтелектуальних можливостей, що разом з позитивними перетвореннями в особистості молодшої людини підвищить її можливості до подолання психологічних бар'єрів професійного самовизначення. Робота у цих двох напрямках дозволить забезпечити оптимальний варіант професійного самовизначення особистості.

Кількісні та якісні результати дослідження підтвердили нашу гіпотезу про те, що достатній рівень інтелектуального розвитку сприяє подоланню психологічних бар'єрів під час вибору професії.

Проведене дослідження дозволило зробити наступні висновки.

1. Встановлено, що інтелектуальний розвиток відбиває інтелектуальну обдарованість індивіда. Інтелектуальна обдарованість характеризується ментальним досвідом, ключовим показником якого є сформованість понятійних структур індивіда.
2. Розкрито, що в якості психологічного бар'єру виступають будь які усвідомлені чи неусвідомлені психічні явища які ускладнюють активність особистості.
3. Визначено статистично значущу обернену залежність між рівнем інтелектуального розвитку і ви-

разністю психологічних бар'єрів особистості ($r = -0,33$; $p > 0,05$).

Подальші перспективи дослідження вбачаються в розгляді особливостей розвитку інтелектуальних можливостей особистості в контексті професійного самовизначення особистості та якісному аналізі змісту психологічних бар'єрів під час вибору професії. Отримані дані можуть бути використані в проведенні профорієнтаційної роботи з молоддю.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Холодная М.А.* Психология интеллекта. Парадоксы исследования. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2002.
2. *Шакуров Р.Х.* Барьер как категория и его роль в деятельности // Вопросы психологии. – 2001. - №1.
3. *Коростылева Л. А., Советова О. С.* Психологические барьеры и готовность к нововведениям. – СПб., 1996. – 66 с.
4. *Ноллу З.А.* Психологические особенности возникновения когнитивных барьеров в педагогической деятельности // *Подано до редакції 21.09.05*

ском общении // Дис.... канд. психол. наук: 19.00.07. - Ташкент, 1993.

5. *Пилипенко А.И.* Познавательные барьеры в обучении физике и методические принципы их преодоления // Дис.... д-ра пед. наук 13.00.02. – Курск, 1997.

6. *Шелегова Л.Л.* Психологические барьеры и возможные пути их преодоления в процессе обучения // Вісн. Харк. ун-ту. Сер. Психологія. — 1999. — N 432.

7. *Подымов Н.А.* Психологические барьеры в педагогической деятельности. – М.: Прометей, 1998.

РЕЗЮМЕ

В статье определяется понятие интеллектуальное развитие, исследуется связь уровня интеллектуального развития и динамики психологических барьеров профессионального самоопределения личности.

SUMMARY

The article specifies the concept of intellectual development, investigates connection between the level of intellectual development and dynamics of psychological barriers of individual professional self-determination.